

Några diftongvarianter i sollerömål och grannmål i Ovansiljan

Av Stig Björklund

Dialekternas framtid i Övre Dalarna har blivit en fråga av stor vikt för hembygdsvården. Skall det fornspråkliga arvet i Ovansiljan med dess medeltida ljud- och böjningsformer kunna bibehållas för framtiden och brukas rent och opåverkat i olika socknar? Eller är de märkliga sockenmålen i dag utsatta för förändringar, som i kommande generationer slutligen leder fram till ett tämligen utslätat, banalt och "jämlikt" svenskt standardspråk?

Vid en dialektkonferens i Älvdalen den 5 sept 1987 dryftades dessa frågor. Många förslag framfördes om hur enskilda personer och studiegrupper, eventuellt även skolan, skulle kunna bidra till att stimulera och stödja känslan för en äkta dialektmiljö. Sedan ett antal år håller man på att skapa en omfattande dialektlitteratur med bygdehistoriska läsesstycken och t o m barnberättelser på olika sockenmål. De ges ut i stencilerade häften. Ljudskriften i dem är enkel och lättillgänglig för dialekttalande. Texterna är vanligen försedda med ordlistor som tolkningshjälp samt upplysningar om bygd, folk och arbetsliv i såväl gången tid som nutid. De utgör en trevlig, lärorik och lockande läsning för envar som vill veta mera om hembygdens egenart. De tjänar också på ett utmärkt sätt syftet att öka kontakten med hembygden och sockenmålen.

Som inledande grund för dialektkonferensen talade jag om dalmålens historia och utveckling, som klart visar oss att dialektförändringar inte

bara hör vår tid till. De har varit på gång redan i gammal tid, inte minst i dalmålen. Av särskilt intresse i detta sammanhang är utvecklingen under medeltiden av olika diftonger ur bl a de gamla långa vokalerna *i*, *u* och *y*, som i Ovensiljan givit olika resultat i olika socknar och som orsakat den karakteristiska dialektsplittringen i denna del av Dalarna. Några exempel får helt kort illustrera förhållandet.

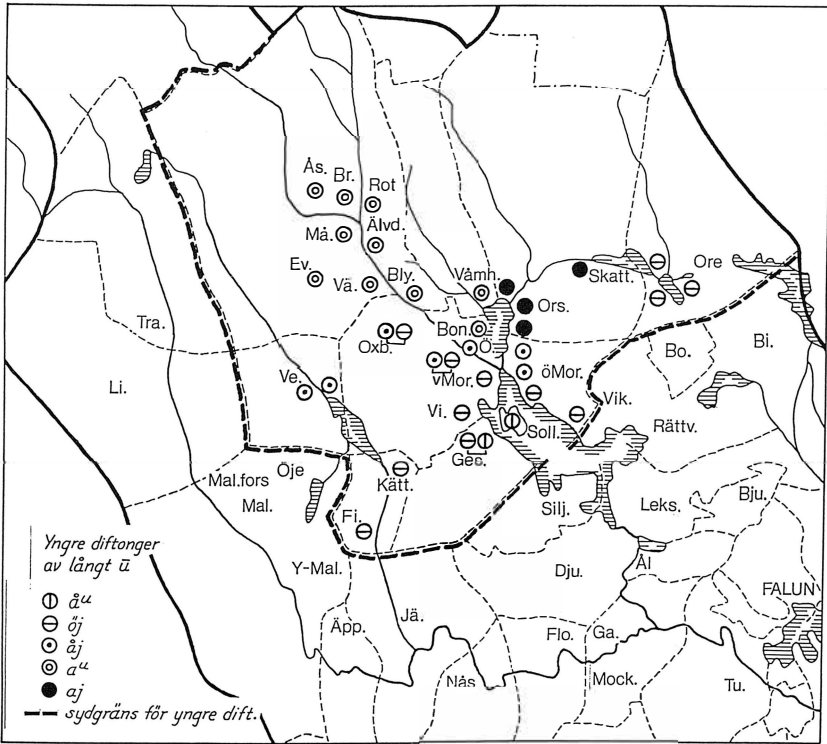
Av gammalt folk uttalas som regel orden *liv* och *kniv* på Sollerön *lejv*, *knejv*, i södra och östra Mora däremot *läjv*, *knäjv*, men i nordvästra Mora, Älvdalen, Våmhus och Orsa *lajv*, *knajv*.

Med någon förenkling av processens gång kan man säga att den ur långt i utvecklade diftongen ej i sollmålet med sin slutna första komponent e står närmare ursprungsvokalen i än de övriga. Ju längre norrut man kommer ju mer öppnas vokalen e till ä och går slutligen vidare över till a. I Orsa hör man i diftongen t o m ett starkt bakre a: knajv tenderande mot knäjv.

Beträffande beteckningen av diftongen *ej* i sollmål råder bland upptecknarna på ön i dag en viss tvekan. En förskjutning i uttalet mot *äj* är uppenbart på gång i olika byars mål. Man diskuterar livligt vilken beteckning som är riktigast i de texter som med stor sanningssträvan ges ut i den fina årsboken *Sool-öen*.

Redan i uppteckningar på 20-talet av dialektforskaren Bror Lindén, uppvuxen på Sollerön, förekommer såväl *ej* som *äj*. Man bör erinra sig att en speciell utveckling av väntat *äj* till *öj* även sker i dialekten vid konsonanterna *r*, tjockt *l* och *v*. Sålunda uttalas *vila: väjla* och *vöjla* och *rita, d v s "ställa upprätt" uttalas röjta*. Här är det fråga om en fonetiskt betingad ljudförändring i viss konsonantomgivning, som inom den levande dialekten sker så att säga spontant, icke genom inflytande utifrån. Liknande vokalförändringar uppträder även i några mål i sydvästra och östra Mora, i Ore samt mellersta Venjan. I dessa trakter har upptecknats *räjta* och *röjta* för "ställa upprätt", äldre dalska *rita*.

Trots dessa enstaka fonetiskt betingade förskjutningar av diftongens uttal kan man ändå konstatera att diftongen av gammalt långt *i* allmänt visar ett äldre, inledande stadium i målet på Soll än i övriga mål i Ovensiljan. Att detta begynnelsestadium av diftongen med uttalet *ej*, senare *äj*, också funnits i de nordligare ovensiljansmålen framgår klart av bl a texter på älvdalsmål från början av 1600-talet. Där har sådana ord som "bida" (d v s vänta) skrivits *beide* (imperativ), "dit" har skrivits *deitt*,

”likt” *leicht* och ”liv” *leijff* etc, ord som i nutida mål i Älvdalen uttalas och skrivs *bajde, dajt, lajkt* och *lajv!*

En kronologiskt särskilt intressant parallell utveckling visar i Ovansiljan diftongeringen av gammalt långt *u*. Även i fråga om detta fall har sollmålet långt fram i vår egen tid i äldre personers språk bibehållit ett tidigt begynnelsestadium *ou*, växlande med *äu* samt i vissa fonetiska situationer *åj*. Man kunde sålunda på 20- och 30-talen höra folk säga *bråud* för brud, *såuga* för suga och *tåuta* för fingertuta eller spånkorg o s v. Men vid sidan av *äus* hus, sade man också *åjs* och *måus* växlande med *måjs* för mus, *läus* med *låjs* för lus, *skåur* med *skåjr* för skur etc. I byarna Gesunda och Ryssa kunde man hos yngre personer även höra va-

rianter som *söjga* suga, *möjs* och *sköjr*, uttalsformer som eljest hör hemma i sydvästra och östra Mora jämte *såjga*, *måjs* och *skåjr*. I Orsa har uttalet av diftongen *åj* förts samman med *aj* (: *majs*, *sajga*, *skajr*).

I Älvdalen och Våmhus har däremot utvecklats en diftong *au* i dessa ord, som allmänt numera uttalas *maus*, *skaur* och *tauta*. Men att också älvdalsmålet tidigare på 1600-talet haft ett diftonguttal *ou* och *åu* för långt *u*, överensstämmande med nutida sollmål, framgår av de förut omnämnda texterna från den tiden. I dem läser man bl a *nåugh*, *nough* för *nog*, *håuse* (dativ) för (i) huset och *åuthi* för *uti*.

Med hänsyn till dessa förhållanden kan man måhända påstå, att ovansiljansmålet på 1600-talet haft en mera enhetlig eller "jämlig" ljudlära. Först under de närmast följande tre århundrandena har den diftongutveckling inträffat i olika socknar, som lett fram till den splittrade ljudsituation, som den här bifogade språkkartan ger exempel på beträffande yngre diftonger av långt *u*.

Sockenmålen i Övre Dalarna är levande språk och som sådana ständigt utsatta för förändringar från generation till generation, vilket denna lilla ljudhistoriska studie över några diftongvarianter i sollerösmål och dess grannndialekter i Ovansiljan tydligt visar.